

DOI 10.37491/UNZ.105.5

УДК 340.15(477.43/.44)«1920/1921»:323.28

Леонід МІСІНКЕВИЧ¹

МЕТОДИ ВСТАНОВЛЕННЯ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ НА ПОДІЛЛІ (1920–1921 рр.)

Висвітлено особливості встановлення радянського терору над територією регіону та механізми формування репресивного апарату влади, зокрема процес створення губернським революційним комітетом Подільської губернської надзвичайної комісії. Цей орган у координації з губернським революційним трибуналом розгорнув системну діяльність, спрямовану на пошук, нейтралізацію та фізичне знищення осіб і соціальних груп, кваліфікованих владою як «контрреволюційні елементи». Проаналізовано інструментарій утвердження нової влади, що передбачав широке застосування насильства, зокрема практику масових страт, примусові реквізиції. Окрему увагу приділено дослідженню соціально-політичних умов, за яких відбувалося стихійне формування збройних селянських загонів. Показано, що ці формування стали реакцією місцевого населення на репресивну політику влади та вступали у збройне протистояння з продовольчими загонами й підрозділами Червоної армії, перетворюючись на важливий чинник дестабілізації ситуації в регіоні. Проаналізовано запровадження спеціальних механізмів боротьби із селянським повстанським рухом, серед яких ключове місце посідали систематичне використання практики заручництва та послідовне розширення принципу колективної відповідальності населення. Ці заходи застосовувалися як інструмент тиску на громади з метою залякування, придушення опору та забезпечення безперервного функціонування стратегічно важливих об'єктів, передусім залізничного транспорту й за-

¹ доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри теорії та історії держави і права, Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова, misinkevychll@ukr.net, <https://orcid.org/0000-0002-6340-3929>.

собів зв'язку. Звернено увагу на функціонуванні інституту «відповідачів», який ґрунтувався на покладанні колективної відповідальності мешканців населених пунктів або районів за «бандитські» чи «повстанські» дії. Запровадження цієї системи мало показовий і публічний характер: у районах, оголошених владою «неблагонадійними», рішення ухвалювалися на загальних сільських зборах, що посилювало психологічний тиск на населення. Встановлено роботу надзвичайної «трійки», діяльність якої поширювалася на всю територію Поділля. Основними завданнями цього органу було оперативне придушення «контрреволюційних» і «бандитських» виявів, здійснення репресивних акцій позасудового характеру, а також кампанія з вилучення зброї у місцевого населення, що остаточно закріплювало режим терору над регіоном.

Ключові слова: надзвичайні комісії, терор, репресії, «контрреволюційні елементи», заручництво, інститут «відповідачів».

Постановка проблеми. Історія України поєднує періоди національного піднесення з етапами глибоких суспільних трагедій. Одним із найболючіших у новітній історії став період утвердження радянської влади, пов'язаний із революційними подіями 1917–1921 років, які мали визначальний вплив на подальший розвиток українського суспільства та державності.

Поряд зі спробами відновлення української державності цей час характеризувався масштабним насильством і терором. Особливо руйнівними наслідками для населення України відзначився більшовицький червоний терор 1920–1921 років, що включав масові розстріли, репресії проти соціальних і національних груп, запровадження продрозверстки та насильницьке придушення будь-яких форм спротиву. Терор був елементом цілеспрямованої державної політики, спрямованої на утвердження більшовицької диктатури та залякування населення.

Радянська історіографія тривалий час інтерпретувала ці події крізь призму боротьби з «бандитизмом», що призвело до викривлення їхнього реального змісту та масштабів. Унаслідок цього червоний терор 1920–1921 років залишався недостатньо дослідженим і перебував у тіні пізніших сталінських репресій. Водночас без комплексного й об'єктивного аналізу цього періоду, зокрема на регіональному рівні, неможливо повноцінно відтворити суспільно-політичні процеси формування радянського режиму в Україні та становлення його репресивно-карального апарату.

Після проголошення незалежності України, відкриття архівних фондів і запровадження нових методологічних підходів було створено передумови для переосмислення сутності червоного терору як явища державного насильства та форми придушення національного і соціального спротиву. В умовах сучасної російсько-української війни звернення до досвіду початку ХХ ст. набуває особливої наукової й суспільної актуальності, оскільки дозволяє простежити історичну спадкоємність імперських практик насильства щодо українського народу.

Метою дослідження є всебічне осмислення характеру, форм і особливостей червоного терору в Україні у 1918–1921 рр. на основі комплексного, системного та неупередженого аналізу архівних джерел, матеріалів періодичної преси, опублікованих документів і напрацювань українських та зарубіжних науковців. У межах дослідження передбачається виявлення механізмів здійснення терору, його соціальної спрямованості та впливу на українське суспільство в умовах становлення радянського режиму.

Ступінь розробленості проблеми. Особливе значення в осмисленні масштабного насильства та терору в Україні, зокрема в Подільському краї, займають праці С. І. Білоконя, Т. В. Вронської, В. М. Даниленка, В. Й. Жезицького, С. В. Кульчицького, Д. П. Красносілецького, Р. Ю. Подкура, В. В. Ченцова, Ю. І. Шаповала, Л. В. Якубової [1–10].

Ступінь розробленості проблеми. У березні 1919 року Червона армія вперше встановила контроль над територією Поділля. Після цього 20 березня 1919 р. новоутворений Подільський губернський революційний комітет сформував Подільську губернську надзвичайну комісію (ГубНК), яку очолив Генріх Біллер. Основним завданням місцевих надзвичайних комісій проголошувалася «боротьба з контрреволюцією», під якою більшовицька влада фактично розуміла протидію будь-яким формам опору та непокорі її політичному режиму. Надзвичайні комісії розглядалися керівництвом РКП(б) як інструмент політичного терору й репресій. Показовим у цьому контексті є твердження, що «ЧК створені, існують і працюють лише як прямі органи партії», яке визначало їхнє місце та функції в системі так званої «диктатури пролетаріату» [11, с. 26].

Організаційно-структурна побудова Подільської губернської надзвичайної комісії характеризувалася наявністю низки спеціалізованих функціональних підрозділів, діяльність яких була спрямована на забезпечення реалізації репресивно-контрольних повноважень більшовицької влади на губернському рівні. Інструкторський відділ виконував функції внутрішнього адміністративного забезпечення, опікуючись питаннями організації службової діяльності, дотримання дисциплінарних норм, комплектування кадрового складу, а також процедур прийняття на службу й звільнення співробітників. Оперативно-секретний відділ зосереджувався на здійсненні заходів щодо протидії так званому «бандитизму», контрабанді та спекуляції, безпосередньо залучався до придушення селянського повстанського руху, провадив слідчо-оперативну діяльність і координував функціонування агентурного апарату. Юридичний відділ забезпечував підготовку адміністративно-розпорядчої документації, тоді як інформаційне бюро здійснювало систематичний збір, узагальнення та аналітичне опрацювання відомостей, що надходили з повітових надзвичайних комісій.

Подільська губернська надзвичайна комісія у взаємодії з губернським революційним трибуналом від початку свого функціонування розгорнула цілеспрямовану діяльність, спрямовану на виявлення, ізоляцію та фізичне усунення так званих «соціально чужих» і «контрреволюційних елементів» на території регіону. Насамперед репресивних заходів зазнали

особи, які в попередні періоди обіймали посади в органах державного управління й місцевого самоврядування Російської імперії, Української Народної Республіки та Української Держави гетьмана П. Скоропадського. Показовим у цьому контексті є факт розстрілу 01 червня 1919 р. Ю. О. Щириці — колишнього товариша міністра народної освіти УНР, подільського губернського комісара освіти, члена Української партії соціалістів-революціонерів,[12] а також В. В. Боржовського — відомого на Поділлі історика, краєзнавця та етнографа [13].

На відміну від індустріальних центрів центральних регіонів Росії, сільське населення Поділля не сприймало ідеологічних засад пролетарської революції. У концептуальних уявленнях більшовицького керівництва селянство, що становило кількісну більшість населення України, трактувалося як дрібнобуржуазний соціальний прошарок, потенційно ворожий радянському режиму. Висунуте більшовиками у 1917–1918 рр. гасло «Земля — селянам» у подільських реаліях втратило мобілізаційне значення, оскільки розподіл земельних угідь здебільшого було здійснено селянськими громадами самостійно ще після революційних подій 1917 року. Часті зміни політичних режимів і зацікавленість місцевих органів влади, насамперед у заготівлі продовольства, зумовлювали відкладення комплексного вирішення земельного питання на невизначену перспективу. Водночас у період Української революції спостерігалось істотне зростання рівня національної самосвідомості населення Поділля.

Після повторного встановлення більшовицького контролю над регіоном у 1920 році радянська влада знову опинилася в умовах, які сприймалися нею як ситуація «ворожого соціального оточення». Підрозділи Червоної армії та Всеукраїнської надзвичайної комісії, дислоковані на території Поділля, переважно формувалися за межами регіону, зокрема на території Росії, а також за рахунок робітників і службовців зрусифікованих міських центрів України. Нерозуміння традиційного укладу життя та соціокультурних практик українського селянства зумовлювало сприйняття місцевого населення як апіорно ворожого. У межах такої парадигми подільські селяни кваліфікувалися як «контрреволюційні» або «повстанські» елементи, що, у свою чергу, легітимізувало застосування щодо них широкого спектра насильницьких практик, включно з масовими розстрілами, пограбуваннями та систематичними зловживаннями з боку військових і каральних структур.

У бюлетені інформаційного відділу Ради народних комісарів УСРР від 20 лютого 1922 р. фіксувалися численні факти протиправної поведінки підрозділів Червоної армії на території Поділля. Зокрема зазначалося, що у Проскурівському повіті частини 208-го та 209-го полків систематично вдавалися до грабежів, крадіжок і насильницьких дій щодо місцевого селянського населення. Додатковим чинником загострення соціальної напруженості стали постійні безоплатні реквізиції транспортних засобів і фуражу, які здійснювали підрозділи 2-ї кавалерійської дивізії, що формувало в селян виразно негативне ставлення до Червоної армії як інструменту радянської влади [14, с. 15].

Подібну оцінку ситуації підтверджують і матеріали партійних форумів. Так, секретар Летичівського повітового комітету КП(б)У Підсуха, виступаючи на пленумі Подільського губернського комітету партії 16–17 вересня 1922 р., пов'язував зростання явища, означуваного в офіційній термінології як «політичний бандитизм», передусім із некоректною та репресивною поведінкою червоноармійських підрозділів. Він визнавав, що, хоча повстанський рух у повіті мав значною мірою зовнішнє походження, його посиленню суттєво сприяли численні випадки побиття, насильства та зловживань щодо місцевого населення, які, у свою чергу, стимулювали самоорганізацію селян у збройні формування [15, арк. 69].

Не бажаючи миритися з практикою примусових реквізицій і відвертого грабунку, сільське населення Поділля вдавалося до стихійного створення збройних загонів, що вступали у збройне протистояння з продовольчими загонами та підрозділами Червоної армії. У радянській історіографії ці виступи були кваліфіковані як вияви «політичного бандитизму», однак за своєю суттю вони становили закономірну реакцію селянства на політику насильницького вилучення ресурсів, адміністративне свавілля та партійно-державний диктат більшовицького режиму. Значна частина учасників повстанського руху пов'язувала свої сподівання з ідеєю відновлення Української Народної Республіки, влада якої, на відміну від радянської, не практикувала масштабних і систематичних конфіскацій. Про масштаби протистояння свідчать офіційні дані, згідно з якими лише протягом 1920 року на території Поділля внаслідок повстанських дій загинуло 730 представників більшовицького апарату.

Усвідомлення глибини кризових явищ у відносинах між владою та селянством простежується і в оцінках вищого радянського керівництва. Так, начальник тилу Південно-Західного фронту Червоної армії Ф. Дзержинський у червні 1920 року в листі до секретаря ЦК КП(б)У С. Косіора зазначав, що населення України протягом тривалого часу перебувало під владою постійно змінюваних отаманів і повстанських ватажків, унаслідок чого сформувалося сприйняття будь-якої влади як тимчасової. За таких умов селянство принципово ухилялося від виконання державних повинностей. На переконання Ф. Дзержинського, утвердження радянської влади на українських теренах могло бути забезпечене винятково шляхом застосування «реальної сили», зокрема за допомогою підрозділів Червоної армії та ВОХР, що фактично означало легітимацію подальшого використання репресивно-військових методів у політиці щодо села [16, арк. 2].

Російське більшовицьке керівництво та нечисленна група його українських однопартійців поступово усвідомили, що на території України вони зіткнулися не з локальними виявами соціального невдоволення, а з масовим, політично вмотивованим і збройним селянським рухом. Протиборство між підрозділами Червоної армії, військ охорони тилу (ВОХР), органами Всеукраїнської надзвичайної комісії та стихійно сформованим українським національно-соціальним повстанським рухом фактично становило продовження громадянської війни в її регіональному вимірі [17, с. 40].

У низці районів Подільської губернії відповідно до декрету ВЦВК і Ради праці та оборони РРФСР від 30 жовтня 1920 р. було запроваджено режим воєнного стану. В умовах його дії позасудові репресивні інституції — революційні трибунали та місцеві органи надзвичайних комісій — наділялися винятковими повноваженнями та функціонували за зразком військових трибуналів, зокрема з правом негайного виконання вироків, включно із застосуванням смертної кари. Зазначені органи отримали розширений спектр надзвичайних повноважень, серед яких такі: заборона проживання на визначеній території для «небажаних осіб», депортація «контрреволюційних елементів» (колишніх чиновників царської адміністрації, уряду УНР, заможного селянства, членів політичних партій, а також осіб кримінального середовища), проведення примусових реквізицій продовольства, майна та матеріальних цінностей [18, арк. 155–156]. Важливо наголосити, що зазначений декрет застосовувався на території Української Соціалістичної Радянської Республіки — формально суверенної держави, яка не входила до складу РРФСР, а перебувала з нею у військово-політичному союзі, що засвідчує обмежений характер її реального державного суверенітету.

З метою ліквідації масового селянського повстанського руху керівництво радянської Росії та УСРР широко залучало регулярні частини Червоної армії. Порядок їх використання в боротьбі з повстанцями було нормативно закріплено постановою Ради народних комісарів УСРР від 03 грудня 1920 р., відповідно до якої територія України поділялася на військово-адміністративні дільниці (тили). У межах кожної дільниці дислокувався окремий військовий підрозділ, а контроль за дотриманням так званого «революційного порядку», що фактично означало придушення антиурядових виступів, покладался на начальників губернських і повітових дільниць. Як правило, ці функції виконували командири дислокованих військових частин або відповідні губернські й повітові військові комісари.

При начальниках дільниць із метою координації дій військових формувань з партійними, радянськими та правоохоронними органами створювалися постійно чинні губернські та повітові наради. До їхнього складу входили голова губернського (або повітового) виконавчого комітету, керівник продовольчого органу, секретар губернського чи повітового комітету КП(б)У та військовий комісар. Рішення, ухвалені цими нарадами, мали обов'язковий характер для всіх місцевих органів влади, що засвідчує централізований і воєнізований характер системи управління регіоном.

Подільську губернську нараду очолював командир 24-ї Залізної стрілецької дивізії М. В. Муретов. Відповідно до його наказу від 29 листопада 1920 р. територію Подільської губернії було поділено на повітові військові дільниці з дислокацією конкретних військових формувань: у Проскурівському, Кам'янець-Подільському, Новоушицькому та Летичівському повітах розміщувалася 60-та стрілецька дивізія; у Вінницькому, Літинському, Жмеринському та Могилів-Подільському повітах — 24-та стрілецька дивізія; у Брацлавському, Гайсинському, Ямпільському та Ольгопільському повітах — 12-та стрілецька дивізія [18, арк. 157].

Одним із дієвих інструментів протидії селянському повстанському рухові радянська влада вважала систематичне застосування практики заручництва. Нормативно-правовим підґрунтям використання заручників у репресивній політиці щодо повстанців став наказ Центральної комісії з боротьби з дезертирством при Раді народних комісарів УСРР від 02 квітня 1921 р., підписаний головою РНК УСРР Х. Раковським і командувачем Збройних сил України та Криму М. Фрунзе. В інструктивних положеннях, що додавалися до зазначеного наказу, передбачалося вилучення заручників передусім із так званих «ударних по бандитизму» районів, тобто територій активного поширення повстанського руху та соціальної підтримки повстанців з боку місцевого населення. У разі фіксації виявів «бандитизму» в місцевостях проживання заручників до них могли застосовуватися найсуворіші каральні санкції, включно з приведенням у виконання смертних вироків [19, арк. 17–18].

У листопаді 1921 року в щоденній газеті, що виходила під редакцією Мілюкова, було оприлюднено списки розстріляних заручників. Загальна кількість страчених становила 217 осіб, яких заздалегідь було взято під варту у Вінниці та Кам'янці-Подільському. Серед мешканців Вінниці до числа розстріляних належали присяжні повірені, колишні поміщики та колишні офіцери царської армії. Особливо показовим є той факт, що серед жертв було восьмеро народних учителів — представників інтелігенції, які не брали безпосередньої участі у збройній боротьбі. Решту страчених вінничан становили переважно селяни, що свідчить про репресивну політику, спрямовану проти широких мас місцевого населення.

Не менш трагічною була доля заручників із Кам'янця-Подільського. Серед них були службовці Південно-Західної залізниці, лікарі, міський архітектор Янушевич, місцевий рабин, а також поміщики й офіцери. Окремо згадується про п'ятьох народних учителів, які також стали жертвами терору. Значну частину страчених складали заможні селяни Кам'янець-Подільського округу, що вказує на переслідування економічно самостійного селянства як потенційно «неблагонадійного» елемента [20, с. 2].

Оприлюднені в газеті списки не лише фіксували імена загиблих, а й яскраво демонстрували соціальну спрямованість терору, який охопив інтелігенцію, духовенство, службовців, військових та селянство Поділля на початку 1920-х років.

У телеграмі начальника відділу з боротьби з бандитизмом Всеукраїнської надзвичайної комісії С. Дукельського від 25 квітня 1921 р. містилися детальні вказівки щодо розширення практики колективної відповідальності населення. Зокрема, уповноваженим, задіяним у веденні агентурної роботи та протидії дрібним повстанським формуванням, наказувалося в найкоротші строки встановити в кожному населеному пункті місця проживання найближчих родичів осіб, зарахованих до «бандитів» (матерів, дружин, дорослих дітей, братів, сестер, невісток), узяти їх на облік і підготувати відповідні списки. Одночасно пропонувалося провести через губернські та районні наради рішення про взяття зазначених осіб у заручники та довести до відома місцевого населення, що в разі повторення вбивств військовослужбовців Червоної армії, працівників міліції або радянських

установ щодо заручників застосовуватимуться найвищі каральні санкції, включно з розстрілом [21 арк. 195].

Особливо інтенсивно практика заручництва використовувалася з метою забезпечення безперервного функціонування залізничного транспорту та засобів зв'язку, які часто ставали об'єктами диверсійних дій повстанців, зокрема шляхом розбирання колій і перерізання телеграфних ліній. Так, наказом № 2 начальника дільниці Кам'янець-Подільського повіту, командира стрілецької бригади Ігнат'єва, від 22 січня 1921 р. відповідальність за збереження об'єктів залізничної інфраструктури та зв'язку покладалася на населення сіл, розташованих у п'ятнадцятиверстній зоні вздовж транспортних і телеграфних ліній. У разі виявлення навмисного пошкодження цих об'єктів із числа осіб, включених до списків комітетів неможливих селян, вилучалися заручники. Населенню офіційно оголошувалося, що повторні диверсійні акти тягнутимуть за собою розстріл заручників і конфіскацію їхнього майна. Аналогічні репресивні заходи передбачалися щодо осіб, які переховували виконавців диверсій або володіли інформацією про їх підготовку, але не повідомили про це органи радянської влади [22, арк. 12].

Паралельно з інститутом заручництва функціонувала система так званих «відповідачів», що ґрунтувалася на принципі колективної відповідальності населення за «вияви бандитизму» на певній території. Відповідний наказ наради з боротьби з бандитизмом Київського військового округу від 30 травня 1921 р., підписаний її головою В. Затонським, визначав порядок формування цієї категорії осіб. Відповідачі призначалися двома представниками губернської військової наради та одним представником волосного комітету неможливих селян із розрахунку одна особа на двадцять селянських господарств у селі, не менше двох — у висітках і не менше однієї — на хуторах. На відміну від заручників, відповідачі формально залишалися за місцем проживання, однак не мали права залишати його без спеціального дозволу комнезаму. У випадку вбивства представника радянської влади передбачалося застосування розстрілу щодо подвоєної кількості відповідачів, що ще раз засвідчує репресивний характер зазначеної практики. У випадках приховування тіла вбитого особи розмір репресивних санкцій підлягав подвоєнню. Особливої жорстокості репресивному «правозастосуванню» радянської влади надавала процедура визначення осіб, засуджених до страти: остаточний вибір здійснювався шляхом жеребкування, у якому безпосередню участь брали самі відповідачі. Поряд із цим нормативними актами передбачалася конфіскація майна сімей, зарахованих до «повстанських», із подальшим його перерозподілом на користь членів комітетів неможливих селян.

Інструкція «Про призначення відповідачів», що додавалася до відповідного наказу, регламентувала застосування комплексу заходів психологічного впливу на сільське населення. Зокрема, процедура визначення відповідачів мала здійснюватися максимально публічно та показово — у «повстанських» або «бандитських» районах на загальних сільських зборах. Радянська влада виходила з припущення, що особи, наділені статусом відповідачів, побоюючись можливих репресій з боку повстанців, будуть більш

активно сприяти їх викриттю. Додатковим інструментом психологічного тиску визнавалася і сама процедура виконання смертних вироків, зокрема повільна підготовка жеребків перед розстрілами, що мало на меті посилення емоційного впливу на відповідачів і спонукання їх до співпраці з владою шляхом доносів на повстанські формування [23, арк. 4; 24, арк. 107–110].

Подільська губернська військова нарада 06 жовтня 1921 р. ухвалила спеціальний наказ про систематичне впровадження на території губернії так званого «інституту відповідачів». У документі підкреслювалося, що відповідачі зобов'язані здійснювати постійний нагляд за появою повстанських загонів та окремих осіб, які викликали підозру з боку влади. У разі фіксації перебування збройних формувань у межах відповідної місцевості (сіл, лісових масивів, урочищ) вони мали своєчасно інформувати компетентні органи. Під час виявлення в населених пунктах окремих підозрілих осіб або нечисленних груп, а також односельців, причетних до повстанської діяльності, відповідачі були зобов'язані затримувати таких осіб і передавати їх найближчим органам влади разом із письмовим висновком місцевого комітету незаможних селян або сільської ради.

У зазначеному наказі наголошувалося, що у випадку вбивства або поранення в межах населеного пункту представника радянської влади, червоноармійця чи члена комітету незаможних селян, здійсненого повстанцями, за рішенням губернської комісії до найвищої міри покарання притягувався один із відповідачів відповідного села. Якщо ж убивство мало місце поза межами населених пунктів, відповідальність покладалася на відповідачів прилеглих поселень. Майно відповідачів, які ухилялися від виконання покладених на них обов'язків або переховувалися, підлягало повній конфіскації.

Окремі санкції передбачалися в разі пошкодження телеграфних і телефонних ліній зв'язку. У таких випадках на відповідачів накладався майновий штраф у вигляді натуральних повинностей: за знищення телеграфного стовпа — у розмірі двох коней або двох голів великої рогатої худоби, за перерізання дроту — однієї голови худоби. Витрати на відновлення пошкоджених засобів зв'язку покладалися безпосередньо на відповідачів.

Водночас нормативними приписами передбачалася можливість пом'якшення репресивного статусу: відповідач, який демонстрував лояльність до радянської влади та активну участь у боротьбі з повстанським рухом, міг бути переведений до категорії кандидатів або повністю виключений зі списків відповідачів [25, арк. 5].

Практичне функціонування систем заручників і відповідачів призводило до масових репресій серед сільського населення. Так, відповідно до наказу № 4 Летичівської повітової військової наради від 25 липня 1922 р., за результатами розгляду слідчих матеріалів щодо діяльності повстанських загонів і вбивств радянських працівників та незаможних селян у селах Шийнці, Женишківці, Божиківці, Майдан-Вербецький, Кальна-Деражня, Охрімівці, Слобідка-Охримовецька, Бебехи та Пирогівці було встановлено, що відповідачі зазначених населених пунктів не виконали вимоги наказу Київського військового округу № 2 та наказу повітової військової наради

№ 1, не забезпечили своєчасного інформування органів влади й розташованих поблизу військових частин про місцеперебування повстанців, а також не вжили заходів для запобігання вбивствам представників радянської влади. На цій підставі було ухвалено рішення про розстріл 23 селян, майно яких підлягало конфіскації. Водночас селяни-відповідачі села Россохи, які своєчасно повідомили про напад повстанського загону, були звільнені від застосування репресивних заходів [26, арк. 54].

З 13 вересня 1922 р. на Поділлі почала функціонувати губернська надзвичайна «трійка», до складу якої входили заступник начальника контррозвідувального відділу Костандогло, командир 24-ї стрілецької дивізії Осадчий та військовий комісар дивізійної школи цієї ж дивізії Форович. Основною метою її діяльності було придушення «контрреволюційних» і «бандитських» виявів у губернії, а також конфіскація зброї у місцевого населення. Штаб «трійки» містився у містечку Вовковинці, тоді як її підрозділи діяли майже на всій території губернії.

Особливу увагу губернська «трійка» зосереджувала на Літинському, Летичівському, Проскурівському, Кам'янець-Подільському, Новоушицькому та Жмеринському повітах, які вважалися осередками повстанського руху. Постійна нарада з боротьби з бандитизмом при РНК УСРР запровадила в цих повітах надзвичайний стан. Від 16 вересня 1922 р. у кожному з них діяла окрема «оперативна трійка», сформована з представників ДПУ, військового керівництва та повітового партійного комітету.

Упродовж діяльності Подільської губернської надзвичайної «трійки» — з 13 вересня 1922 р. до 22 лютого 1923 р. — було викрито 528 агентурних і 475 слідчих справ [27, арк. 22]. Переважна більшість із них стосувалася участі в повстанських загонах, утримання конспіративних квартир і явок, а також виявів прихильності до повстанського руху.

Зокрема, у справі № 672 було об'єднано учасників культурно-освітнього товариства «Просвіта» з Жмеринського, Летичівського та Новоушицького повітів. Їм інкримінували належність до так званої «контрреволюційної петлюрівської організації», діяльність якої нібито була спрямована на підготовку повстання. Членів «Просвіти» звинувачували у сприянні повстанським загонам Хмари та Орла-Гальчевського, передачі розвідувальних відомостей та іншій допомозі повстанцям.

У межах цієї справи було заарештовано 290 осіб, серед яких 175 становили «землевласники» (фактично селяни), 80 — представники інтелігенції та 35 — робітники. Із заарештованих 45 осіб мали вищу або середню освіту, 85 — початкову, решта здобули лише домашню освіту або були малописьменним [25, арк. 23]. Таким чином, діяльність надзвичайних «трійок» була насамперед спрямована проти сільської інтелігенції та селянства, ідейно зорієнтованих на підтримку незалежної Української Народної Республіки. Загалом, за час роботи Подільської губернської надзвичайної «трійки» було заарештовано 2 185 осіб, з яких 608 — страчено [25, арк. 22].

Про характер і методи діяльності цієї структури наочно свідчать матеріали комісії під головуванням С. Буздаліна, створеної 29 серпня 1923 р. ВУЦВК УСРР для перевірки роботи низових органів у прикордонних губе-

рніях. Під час обстеження Подільля комісія, зокрема, проаналізувала практику губерньської надзвичайної «трійки», зазначивши: «Метод роботи полягав у встановленні розверстки на здачу зброї по селах; у разі невиконання визначеної норми бралися заручники, яких розстрілювали». У списках страчених фігурували жінки та 17-річні дівчата, надходили також відомості про розстріл 90-річного чоловіка. За офіційними, хоч і неповними даними, кількість розстріляних становила 580 осіб, тоді як за неофіційними підрахунками — перевищувала тисячу.

Селян страчували безпосередньо на сільських сходах, змушуючи взятих у заручники благати громаду виконати встановлений наряд на здачу зброї, аби тим самим урятувати їм життя. Як свідчать матеріали справи № 96, у селі Коржеві перелякані мешканці приносили мисливські рушниці, фляги, артилерійські стакани, гільзи, саперні лопатки. Подекуди залякані селяни навіть купували гвинтівки в червоноармійців, щоб формально виконати вимоги розверстки. За свідченнями кількох партійних працівників, місцеве населення зустрічало їх із хлібом-сіллю, засипало піском дороги на відстані семи верст, для харчування різало свиней і овець — «до їхнього столу готувалося все, що лише міг приготувати селянин» [28, арк. 199–201].

Працівники надзвичайних комісій не цуралися й убогих селянських статків. Як зазначалося, під час розстрілів майно зазвичай конфісковували, і, за повідомленнями співробітників губерньської надзвичайної «трійки», таких випадків було надзвичайно багато: забирали все — від одягу та хатнього начиння до великої рогатої худоби, коней і свиней. Коли ж було поставлено питання начальникові ДПУ Леплевському про можливість перевірити облік конфіскованого за документами, той вказав на велику скриню, куди були звалені всі справи оперативних «трійок», зауваживши, що якщо щось там і вдасться знайти, то це буде радше випадковістю, адже книг обліку, ймовірно, не існує [26, арк. 201].

Подібні практики застосовували й повітові надзвичайні комісії. Так, Кам'янець-Подільська повітова надзвичайна комісія в період із грудня 1920 р. до жовтня 1921 року загалом заарештувала 2 628 осіб, з яких 1 016 — було звільнено через недоведеність вини, 1 425 — передано іншим органам для подальшого розслідування, 137 — засуджено, а 49 — розстріляно. За звинуваченнями в «контрреволюції» було заарештовано 648 осіб, звільнено — 360, передано до судових органів — 229, засуджено — 44 і розстріляно — 13. За «урядові злочини» арештів зазнали 301 особа, з них 113 — звільнено, 73 — передано іншим органам, 5 — засуджено і 10 — розстріляно. За «спекуляцію» було арештовано 281 особу, з яких 194 — звільнили, 45 — передали, 32 — засудили і 10 — стратили. За «бандитизм» арештовано 415 осіб, 153 — звільнено, 193 — переведено, 53 — засуджено, 16 — розстріляно [29, арк. 232].

Висновок. Отже, наведені факти переконливо засвідчують, що радянська влада в Подільській губернії на початковому етапі свого утвердження спиралася передусім не на підтримку місцевого населення, а на

збройну силу частин Червоної армії та репресивну діяльність надзвичайних комісій. Її існування забезпечувалося системним терором, який охоплював широкі верстви населення і мав на меті залякування та фізичне усунення реальних і потенційних противників нового режиму.

На наш погляд, саме масове застосування політики так званого «воєнного комунізму», насильницькі методи дій більшовицьких органів влади, продрозверстка, конфіскації майна, а також численні розстріли й арешти стали головними чинниками, що зумовили розгортання потужного повстанського руху на Поділлі. Особливо жорстоких переслідувань зазнавали ті, хто відкрито чи приховано поділяв ідеї державної незалежності Української Народної Республіки та намагався їх відстоювати.

У цьому контексті риторика більшовицьких керівників про «робітничо-селянський» характер радянської влади є відверто декларативною і такою, що не відповідала реальності. Важко говорити про владу, яка нібито представляла інтереси трудящих, коли саме селянство та сільська інтелігенція ставали головними об'єктами репресій, а «наведення порядку» здійснювалося через діяльність надзвичайних «трійок», систему заручництва, колективної відповідальності, масові арешти й показові страти. За таких умов радянська влада на Поділлі постала не як результат народного вибору, а як режим, нав'язаний силою й утримуваний страхом.

Список використаних джерел

1. Білокінь С. І. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.): джерелознавче дослідження. Київ : [б.в.], 1999. 447 с.
2. Вронська Т. Заручники тоталітарного режиму: репресії проти родин «ворогів народу в Україні (1917–1953 рр.). Київ : Ін-т історії України НАН України, 2009. 486 с.
3. Даниленко В. М. Сталінізм на Україні: 20–30ті роки. Київ : Либідь, 1991. 344 с.
4. Жезицький В. Й. Політичні репресії на Поділлі у 20-30-х рр.: загальні тенденції та регіональні особливості. Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Київ, 1997. 182 арк.
5. Кульчицький С. В. Комунізм в Україні: Перше десятиріччя (1919–1928). Київ : Основи, 1996. 396 с.
6. Красносілецький Д. П. Антибільшовицький рух селян в Правобережній частині УСРР у 1920–1924 роках. Хмельницький : ХНУ, 2009. 275 с.
7. Подкур Р. Створення ВЧК: інтерпретація відомої проблеми. З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 2004. № 1/2 (22/23). С. 17–34.
8. Ченцов В. В. Політичні репресії в Радянській Україні в 20-ті роки. Вид. 2-ге. Дніпропетровськ : АМСУ, 2010. 479 с.
9. Шаповал Ю. ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи. Київ : Абрис, 1997. 608 с.
10. Якубова Л. В обіймах страху і смерті. Більшовицький терор в Україні. Харків : Клуб сімейного дозвілля, 2016. 544 с.
11. Вітковський В. На вістрі часу. Органи державної безпеки України на Вінниччині (Поділлі) 1917–2007 рр. Вінниця : Континент–ПРИМ, 2007. 464 с.
12. Шириця Юхим Онуфрійович. *Вікіпедія*. URL: <https://t.ly/uUoup>
13. Боржковський Валеріан Васильович. *Енциклопедія сучасної України*. URL: <https://t.ly/Cjaf4>.

14. Шульга І. Г. Гірка правда: нариси історії подільського селянства 1920–1932 рр. Вінниця : ВАТ Віноблдрук, 1997. 153 с.
15. Державний архів Вінницької області (далі ДАВін.О.). Ф.П-1, оп. 1, спр. 11. Арк. 69.
16. Центральний державний архів громадських об'єднань та українці (далі ЦДАГОУ). Ф. 1, оп. 20, спр. 317. Арк. 2.
17. Політичні репресії на Поділлі (20–30-і рр. XX ст.). Вінниця, 1999. 247 с.
18. ДАВін.О. Ф. Р-925, оп. 8, спр. 5. Арк. 155–156.
19. ДАВін.О. Ф. Р-925, оп. 8, спр. 56. Арк. 17, 18.
20. Страта заручників. *Останні новини*. Париж, 1921. № 496. 27 листопада. С. 2.
21. ДАВін.О. Ф. Р-252, оп. 1, спр. 177. Арк. 195.
22. Накази Кам'янецького повітового військового комісаріату. Кам'янець-Подільський, 1921. Арк. 12.
23. ДАВін.О. Ф. П-7, оп. 1, спр. 122. Арк. 4;
24. ДАВін.О. Ф. Р-925, оп. 8, спр. 56. Арк. 107–110.
25. ДАВін.О. Ф. Р-925, оп. 8, спр. 21. Арк. 5.
26. ДАВін.О. Ф. Р-925, оп. 2, спр. 823. Арк. 54.
27. ДАВін.О. Ф. Р-925, оп. 8, спр. 29. Арк. 22.
28. ЦДАГОУ. Ф. 1, оп. 20, спр. 1668. Арк. 199–201
29. Державний архів Хмельницької області. Ф. Р-336, оп. 1, спр. 31. Арк. 232.

Надійшла до редакції 12.05.2025
Рекомендовано до друку 13.08.2025

Leonid MISINKEVYCH

(Leonid Yuzkov Khmelnytskyi University of Management and Law)

Methods of Establishing Soviet Power in Podillia (1920–1921)

The study highlights the peculiarities of the establishment of Soviet terror across the region and the mechanisms of the formation of the repressive apparatus of power, in particular, the process of creating the Podolsk Provincial Emergency Commission by the provincial revolutionary committee. This body, in coordination with the provincial revolutionary tribunal, launched systematic activities to search for, neutralize, and physically destroy individuals and social groups classified by the authorities as «counter-revolutionary elements.» The work analyses the tools used to establish the new government, which included the widespread use of violence, including mass executions and forced requisitions. Special attention is paid to the study of the socio-political conditions under which the spontaneous formation of armed peasant detachments occurred. It is shown that these formations were a response of the local population to the repressive policy of the authorities and engaged in armed confrontation with food detachments and units of the Red Army, becoming a significant factor in destabilizing the region. The paper analyses the introduction of special mechanisms to combat the peasant insurgent movement, among which the systematic use of hostage-taking practices and the consistent expansion of the principle of collective population responsibility occupied a key place. These measures were used as a tool to pressure communities, intimidate, suppress resistance, and ensure the smooth functioning of strategically important facilities, primarily rail transport and communications. Attention is drawn to the functioning of the institution of «defendants», which was based on imposing collective responsibility on residents of settlements or districts for «bandit» or «insurgent» actions. The introduction of this system was demonstrative and public: in areas declared «unreliable» by the authorities,

decisions were made at general village meetings, increasing psychological pressure on the population. It has been established that since September 1922, an extraordinary «troika» began operating in the province, whose activities extended to the entire territory of Podillia. The main tasks of this body were the operational suppression of «counter-revolutionary» and «bandit» manifestations, the implementation of extrajudicial repressive actions, as well as a campaign to seize weapons from the local population, which finally consolidated the regime of terror over the region.

Keywords: extraordinary commissions, terror, repression, «counter-revolutionary elements», pledge, the institution of «defendants».